

XIX. YÜZYILDA KIRIM, KAFKASYA VE CİVARINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

ÖMER TURAN*

Rusların 1550'li yıllarda Kazan ve Astrahan'ı, 1722 yılında Derbent ve Bakü'yü, 1783 yılında da Kırım'ı zabtederek Tiflis Krallığı'nı himayelerine almaları ile bu bölgedeki güç dengesi önemli ölçüde Ruslar lehine değişti. 1785'te Şeyh Mansur'un Ruslara karşı direnişi ile başlayan Kafkas kabilelerinin Rus kuvvetlerine karşı mücadeleleri Şeyh Şamil ile doruk noktasına çıkmış, O'nun 1859 yılında teslim olmak zorunda kalmasıyla bir müddet de Muhammed Emin Efendi tarafından yürütülmüş ise de, 1864 yılından sonra buralar da Rusların hâkimiyet alanı olmaktan kurtulamamıştır¹.

Ruslar Kırım olsun, Kafkasya olsun hâkimiyet kurdukları yerlerde yerli Müslüman ahaliyi oradan göçe zorlayarak başta Ruslar olmak üzere Gürcü ve Ermeni gibi Ortodoks unsurları bu topraklara yerleştirme politikası gütmüşlerdir. Tatarları yarımadadan uzaklaştırarak buraları Ruslaştırmak için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur: Kırımlıların topraklarını zabt etmek², bölgenin Türk ve İslâm tarihine ait yer isimlerini değiştirerek yerlerine eski Yunan ve Hıristiyan isimlerini koymak, Tatarları kurulan idare-

* Doç. Dr. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü.

¹ Bk. Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etüdleri*, C.I, S.4, Kış 1995, s.101-128; Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", *Avrasya Etüdleri*, C.II, S.1, 1995 İlkbahar, s.88-104.

² Ruslar bölgedeki toprakları çeşitli hileler ve zorbalıklarla Kırımlıların ellerinden alarak Rus hazinesine veya ileri gelenlerin mülkiyetlerine geçirdiler. Sadece Rus işgal komutanı General Potyomkin'in kendi mülkiyetine geçirdiği en verimli toprakların yüzölçümü 100.000, Potyomkin'in özel sekreteri Papov'unkiler ise 63.000 dekar civarındadır. Bazı topraklar da güya Ruslara satılmıştır. Rus istatistiklerine göre, 1796 sonunda, yani işgali takip eden 13 yıl içerisinde Rus idaresi, gasp ve müsadere yoluyla eline geçirdiği 314.000 hektar civarındaki toprağı, Rus ileri gelenlerine ve göçmenlerine dağıtmıştır. Kırım'ın yüzölçümünün 2,5 milyon hektar civarında olduğu hatırlanırsa Rusların bu kısa müddet zarfında toprakların %13'ünü zaptettikleri görülür. Tavrıda valisinin 1891 yılında yaptırdığı incelemelere göre Türk Tatarlara ait toprakların üçte ikisine el konulmuştur. Bk. Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk Tatarları*, İstanbul, 1988, s.127-129; Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905 - 1916)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.9-10. Bu politika takip eden yıllarda da sürdürülmüştür.

den uzak tutmak³, bilgili ve şahsiyetli din adamlarını görevlerinden alarak yerlerine en cahil, mutaassıp ve menfaatperestleri getirerek halkın dinî duygularını zayıflatmak istemek bunların en belli başlıcalarını teşkil eder⁴. Rus işgalinden hemen sonra bazı camiler yıkılarak kiliseye çevrilirken, bazıları da soyulmuş⁵, ayrıca camilerin, diğer ibadethanelerin ve dinî eğitim kurumlarının ayakta kalmalarını ve hizmetlerini sürdürebilmelerini sağlayan vakıf malları talan edilerek bu kurumlar desteksiz bırakılmış, hatta bu gelirlerden misyonerlik faaliyetlerine paralar tahsis edilmiştir⁶.

Bu şartlarda Kırım'daki Tatar nüfusunun %75'i, Rus hâkimiyetinin ilk on yılı içerisinde Kırım'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakılmıştır. Daha sonraki yıllardaki göç hareketleri içerisinde 1815, 1818 ve 1829 göçleri bilhassa önemlidir⁷. Rus yönetim bir yandan baskı, sürgün ve topraklarına el koymak yoluyla yarımada'daki Türk nüfusunun sayısını azaltmaya çalışır-

³ Kırımlı, s.7-8.

⁴ Ülküsal, s.131. Kırım'daki Rus yönetimi Müslüman din adamlarını tamamen kendilerine bağımlı kılmak için İslâm geleneğinde bulunmayan "İdare-i Ruhaniye" isminde bir üst kurul ihdas etti. Müftü seçilebilmek için bilgili olmak değil sadece yönetimin emrinde olmak aranıyordu. Bu şartlarda Kırım müftüleri Rus yönetimlerine itaatkârlıkları ve dalkavuklukları ile şöhret kazandılar. Meselâ Müftü Seyit Celil Efendi'nin 1833 yılında Rus yönetimin gözüne girmek maksadıyla "amme huzuruna zararlı" olduğu gerekçesi ile bütün dinî kitapları müsadere ettirerek yakarması bunların kendi toplumlarına zararları hakkında bir fikir verebilir. Kırımlı, s.19-21.

⁵ 1783 yılında Kırım'da 1474 caminin varlığı bilinirken, 1914 yılında cami sayısı 700'e inmiştir. Kırımlı, s.21; Mirza Bala, "Kırım", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, Milli Eğitim Bakanlığı, s.758.

⁶ Bu arazilerin geliri ile Rus yönetimi döneminde hiç bir ibadethane veya eğitim merkezi açılmadı, hiç bir dinî yayın yapılmadı. Rus işgali esnasında Kırım'daki ekilebilir arazinin yaklaşık üçte biri (327.000 hektar) vakıf arazisi iken, bu miktar 1804 yılında 261.000 hektara, 1893'te ise 95.530 hektara düşmüştür. Ayrıca bu araziler İslâm geleneğine ve vakıf hukukuna aykırı bir şekilde "Müslüman ruhanilerin" toprakları olarak tanımlanmıştır. Kırımlı, s.21-22.

⁷ Rusların işgalinden evvel Kırım'da Rus sakin yoktu. Kırım'a gayri müslimlerin ve Slavların yerleştirilmesi XIX. yüzyıl başlarına kadar ağır ilerlerken, XIX. yüzyılın ilk yarısında geniş imtiyazlar tanıyarak ve bedava topraklar vererek önemli sayıda göçmeni bölgeye iskâna muvaffak oldular. Böylece Kırım'da Tatarlar azalırken diğer toplulukların sayısı arttı. Müslüman Kırımlıların küteller halinde Türkiye'ye hicretleri ve yerlerine Rusların yerleştirilmesi Osmanlı hâkimiyetinin bölgeden çekilmesi ile başlamış, bölgede Rus hâkimiyetinin resmen kurulması ile bu süreç artarak devam etmiştir. 19. yüzyıl sonunda Kırım'daki Tatarlar toplam nüfusun ancak % 34'ünü teşkil eder hale gelmiştir. Bir başka istatistike göre 1903 yılı itibarıyla Kırım'da Müslüman nüfus toplam nüfusun %45'ini teşkil etmektedir. Kırımlı, s.10-17. Kemal Karpat'a göre 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Tatarlarının sayısı en az 1.800.000'dir. Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830 - 1914)*, Madison-Wisconsin, 1985, s.66. Kırım'da Stalin döneminde yaşanan büyük sürgün ayrı bir faciadır. Kırım, bugün, Ukrayna Cumhuriyeti içerisinde bir özerk cumhuriyettir. Yaklaşık iki asır boyunca uygulanan yarımada'dan Türk nüfusunu uzaklaştırarak bölgeyi Ruslaştırma politikası neticesinde, 1989 sayımlarına göre bugün Kırım'daki Türkler artık toplam nüfusun sadece %2'sini teşkil etmektedirler. Abdullah Saydam, "Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği", *Avrasya Etüdleri*, C.III, S.2, Yaz 1996, s.115.

ken, her şeye rağmen kalanları da Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için gayret sarfetmiştir. Bir yandan Türklerin yeni okullar açmaları ve mevcut okulları ıslah etmeleri engellenirken, öbür yandan bölge Avrupalı misyonerlere açılmış ve Türk çocukları 1870'de Rus misyoner İlminskiy'nin Tatar Muallim Mektepleri gibi misyoner okullarına gönderilmeye zorlanmıştır⁸.

Ele aldığımız coğrafyadaki misyonerlik hareketlerinin uzak başlangıcı, 1552 yılında İdil-Ural bölgesinin Rusların hâkimiyetine girişinden sonra, 1555 yılında Kazan'da Ortodoks Başpiskoposluğu'nun kurulmasına dayanır. İlk piskopos Guri, Almanca ve Tatarca bilen Varsonofi isimli yardımcı ile birlikte bölgedeki Tatar, Çuvaş ve Çeremiş gibi muhtelif isimlerle anılan Türk nüfusunu, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çalışmalarını başlatmıştır⁹. Vergi ödemeye yükümlü Tatar, Çuvaş, Çeremiş Udmurt ve Mokşiler toprak köleliğine tabi tutulurlarken, Tatarlara ve Başkurlara ait geniş ve verimli topraklar Rus hükümeti tarafından zorla gasbedilerek manastırlara dağıtılmıştır. Ortodoks misyonerler Müslüman Türklere yönelik Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde pek başarılı olamadılar ancak "bir nevi Şaman dininde olan Çuvaşlar ve Fin-Ugor kavimleri arasında" Ortodoksluğu benimsetebildikleri oldu. Ortodoks Hıristiyanlığa geçme Ruslaşmanın en önemli safhasını teşkil ediyordu¹⁰.

Asya kıtasının Hazar Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na kadar olan kısmına, ele aldığımız dönemin Avrupa dillerinde yazılmış kaynakların çoğunda genel olarak Tataristan denilir. Bu geniş bölgenin tamamındaki misyonerlik faaliyetleri konumuzun dışındadır¹¹. Esasen 19. yüzyılda bu

⁸ Dönemin Rus Eğitim Bakanlarından bir tanesi, eğitimi, Rus olmayanları Ruslaştırma olarak tarif ederken yönetimin eğitim politikasını da yansıtıyordu. Söz konusu Tatar Muallim Mektepleri Ruslaştırmaya ilk adım olmak üzere, Finlandiya'da İsveççe'ye karşı Fince'yi ve XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da Azeri Türkçesini himaye etmişlerdi. Kırım'da ise aynı misyoner okulları Türkçe'ye karşı Tatarca'yı desteklemişlerdir. Her şeye rağmen bu okullar halktan yeterli ilgi ve desteği bulamamışlardır. Bala, s.758.

⁹ Hasan Ata Abeşi, *Miyonerlik Hareketi Turında* (El yazması eser), Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü, No.1059, 3(b); A.P.Grigoryev, "Urıs Bolmagan Halklarını Hıristiyanlaştırma-Çarizmin Milli Kolonyal Siyaseti", Tatarcaya çeviren R.Rahman, *İdil*, Kazan, 6/1991, s.40. Her iki eserden nakleden İbrahim Maraş, "Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s.237.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, III Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s.225.

¹¹ Bu geniş coğrafyadaki misyonerlik faaliyetleri içerisinde Selinginsk'nin çok önemli bir yeri vardır. Burası Sibirya ile Çin Tataristanı arasında, Baykal Gölü'nün güney doğusunda yer alan küçük bir şehirdir. Moskova ve Petersburg'dan Irkutsk ve Baykal Gölü'ne giden ticaret yolu üzeri-

geniş coğrafyadaki misyonerlik faaliyetlerinin en önemlileri, üzerinde durduğumuz Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgede cereyan etmiştir. Bu makalede esas olarak bölgedeki Protestan misyonerlik faaliyetleri üzerinde durulacaktır¹². Bölge, uygun iklimi, verimli toprakları, Rusya, Türkiye ve İran arasındaki önemli konumu itibarıyla misyonerlerin ilgisini çekiyordu. 1722-23 Rus-İran Savaşı'ndan sonra Derbent ve Bakü şehirlerinden başka Hazar Denizi'nin güneyi de Rus hakimiyetine geçmişti. Daha sonraki yıllarda Rus yönetiminin bazı imtiyazlar vererek bölgeyi Protestan misyonerlik kuruluşlarına açması, misyonerler için buralara gelmeyi daha da cazip bir duruma sokmuştur¹³.

1730'lardan itibaren bazı Avrupalı misyonerlerin Kafkasya'ya gitme teşebbüslerine şahit oluyoruz: 1735 yılında David Nitschman isimli bir misyoner Kalmuk Tatarları ve Kafkas Dağları'nda hala yaşadıkları söylenen Bohemyalıların torunları arasında çalışmalar yapmak için Rus İmparatorluğu'nun başkenti Petersburg'a gitti. Nitschman bu teşebbüsünde muvafak olamadı, ancak bu ziyaretle daha sonraki misyonerlik faaliyetleri açısından faydalı olacak değerli bilgiler temin etti. Petersburg'da yakınlık kurduğu bir papaz daha sonra Laponya'ya gitmek üzere buraya gelen üç misyonere çok yardımcı oldu. Ancak söz konusu misyonerler üç yıl sonra Rus hükümeti tarafından tutuklandılar. 1742 yılında yine Kalmuk Tatarlarına gidebilmek için Petersburg'a gelen Zechariah Hirschel ve Michael Kund isimli misyonerler de aynı şekilde hapse atıldılar. Yıllarca hapis kaldıktan sonra nihayet saliverildiler ve Almanya'ya döndüler¹⁴.

Kafkasya'daki Avrupalı-Protestan misyonerlik hareketlerinin yakın başlangıcı II. Katerina dönemine (1762-1796) dayanır: Çariçe II. Katerina Rusya'da yeni kanunların hazırlanmasını ve uygulanmasını istiyordu. Fran-

rindedir. Aynı zamanda Sibiry'a yegane giriş noktasıdır. Burada Moğollar ve Türkler yaşarlar. Buriat-Moğol ırkına yönelik olarak çalışan Londra Misyonerlik Cemiyeti (London Missionary Society) 20 yıl burada faaliyet göstermiştir. Burası Protestan Misyonerlik haritasında işaretlenmiştir. Bk. *The Missionary Guide-Book or a Key to the Protestant Missionary Map of the World*, (Bundan sonra MGB), London, 1846, s.91-92.

¹² 19. asrın başlarında Volga kıyılarında faaliyet gösterdiklerini bildiğimiz Cizvit misyonerler de bu çalışmanın sınırlarının dışında kalmaktadırlar. Bk. *Panoplist*, Boston, S. 6, C.II, Kasım 1807, s.284-285.

¹³ MGB, s.87-90.

¹⁴ William Brown, *The History of the Christian Missions (Propagation of Christianity By the United Brethren)*, Üçüncü Baskı, C.I, London, 1864, s.368.

sız düşünürlerinin tesiriyle oldukça liberal bir idareye meyilli idi¹⁵. II. Katerina kendi zamanına kadar sürdürüldüğü halde pek başarılı olunamayan cebrî misyonerliğe son verdi. Daha yumuşak metodlarla yürütülecek bir misyonerlik hareketini başlattı¹⁶. 1732 yılında kurulan Moravian Mission veya United Brethren isimli misyonerlik kuruluşu ilk olarak O'nun döneminde, - 1765 yılında - Kafkasya'ya misyoner göndermeye başlamıştır. Daha sonra 1796 yılında kurulan *Edinburgh* (veya) *Scottish Missionary Society* 1802'de, 1795 yılında kurulan *London Missionary Society* 1819'da, 1820 yılında kurulan *Basle* (veya) *German Missionary Society* 1822'de, ve *Baptist Missionary Society* 1823'de bölgede istasyonlar açarak faaliyet göstermişlerdir. Söz konusu misyonerlik cemiyetleri Rus hükümetinin kendilerine karşı değişen tavır karşısında faaliyetlerini 1823'den başlayarak ve bilhassa 1830'lu yıllarda durdurma yoluna gitmişlerdir.

II. Katerina, tahta çıkışını takip eden yıllarda yayınladığı bir bildiri ile hakimiyet alanındaki yerlerde Protestan kiliseleri mensuplarına tam bir inanç serbestiyeti tanıdı. Silezya'daki beş Hernhutt United Brethren misyoneri bu serbestiyetten yararlanarak Rusya'nın hakimiyetindeki gezici Tatar kabileleri arasında faaliyetlerde bulunmak amacıyla Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki bölgeye gönderildiler. John E. Westmann ve arkadaşları buradaki önemli Rus şehirlerinden biri olan Tsaritsın'ın 24 mil kadar aşağısında Sarepta adını verdikleri yere yerleştiler. Burası Astrahan üzerinden Petersburg'dan İran'a ve Doğu Hindistan'a giden yolda idi. Binlerce kurdular. Toprağı işlemeye, çalışmalarını yaymaya başladılar. Burası birkaç yıl içerisinde bu yolu kullanan seyahatçıların ve yabancıların uğramadan geçemedikleri çok önemli bir merkez oldu¹⁷.

Bu ziyaretçilerden Gürcistanlı bir tüccar Kafkas Dağları'ndaki muhtelif kabileleri anlatırken "Çekler" (Tschecks)'den bahsetti. Bunlar kendi ifadelerine göre yüzyıllar önce Avrupa'dan kovulmuşlardı, halâ Hıristiyanlıklarını, kendi dillerini ve geleneklerini koruyorlardı. Muhtemelen bunlar 15.

¹⁵ II. Katerina tahta geçişini takip eden yıllarda masonlara da oldukça hoşgörülü davranmıştır. Rusya Müslümanları Müftülüğü'nün kurulması ve Rusya Müslümanlarının kendi din adamlarını yetiştirmeye başlamaları da O'nun zamanındadır. Esasen bu kararıyla Rusya Müslümanlarını Osmanlı'nın dinî ve siyasi tesirinden uzak tutmak istemiştir. Mamefiş, II. Katerina tahta oturduğundan bir müddet sonra Rusya gibi bir ülkede çok kuvvetli merkezi bir idarenin gerekliliğini gören Müslümanlara verilen haklardan değil ama insanî ve ileri kanunlardan vazgeçerek rejimini kuvvetlendirmek yoluna gitmiştir. Bk. Kurat, s.281-293; Maraş, s.242.

¹⁶ Maraş, s.242.

¹⁷ Brown, s.368-369; MGB, s.98.

yüzyılın sonunda dinleri sebebiyle Moravya'dan Moldavya'ya, buradan da Kafkas Dağları'na sürülen hemşehrileriydi. Bunlar hakkında daha fazla bilgi edinmek maksadıyla iki misyoner 1768 yılında Astrahan'a geldiler. Validen Rus kumandanlarına hitaben koruma ve tercüman olarak bazı Kazakların kendilerine verilmesini emreden tavsiye mektupları aldılar. Çeklerin yaşadıkları söylenen yere dört günlük bir mesafede bulunan Mozdok'a vardıklarında, Kabarday Tatarların 40.000 kişilik bir ordu ile bekledikleri, daha fazla giderlerse esir alınabilecekleri kendilerine söylenerek kalmaları tavsiye edildi. İlerleyemeyen misyonerler mecburen burada kalarak Tatar dilini öğrenmeye koyuldular¹⁸.

Misyonerlerin Sarepta'ya gelişlerinden kısa bir süre sonra Volga kıyılarında yaşayan bir Kalmuk aşireti de o topraklara yerleşmişti. Kalmuklarla misyonerler kısa bir sürede birbirlerine alıştılar. Kalmuklar yerleşimlerine bir doktorun gelmesine bilhassa mutlu olmuşlardı. Bir Kalmuk Prensi dil öğrenmek maksadıyla kendisine sık sık gelen iki misyonere büyük yakınlık gösterdi. Onlara eğer steplere gitmek isterlerse onları koruyabileceğini ve tercümanları olabileceğini söyledi. Misyonerler bu teklifi memnuniyetle kabul ettiler ve takip eden iki yıl çadırları ve sığırları ile bir yerden bir yere konup göçen Tatarların arasında yaşadılar. Her fırsatta Protestan Hıristiyanlığı onlara anlatmaya çalıştılar. Tatarlar kendilerini medenî ve arkadaşça kabul etmekle birlikte dinî telkinlerine itibar etmediler. Nihayet büyük Derbet kabilesinin oradan ayrılmasıyla Sarepta civarında çok az sayıda aile kaldı¹⁹.

Kasım 1781'de Gottfried Grabsch ve George Gruhl isimli iki misyoner Kafkas Dağları'ndaki "Çekleri" ziyaret edebilmek için yeniden teşebbüse geçtiler. Bir kaç Tatar şehrini geçtikten sonra Beregie Şehri'ne geldiler. Burası Hıristiyanlara hiç sempati beslemeyen Müslümanlarla doluydu. Nihayet bir tanesi onlara kalacak yer vermeye razı oldu. Ülkenin Prensi Uzney Han onları kabul etti ve kendi koruması altında Çeklerin oturdukları Kubascha'ya gönderdi. Burası da tamamen Müslümanlarla doluydu. Grabsch onlara orijinleri, dilleri, dinleri ve kitapları hakkında sorular sordu; her eve girdi, onların eski Hıristiyan dinlerine ait birşeyler bulmak için ne mümkünse yaptı. Bu gayretlerinin sonunda ulaştığı sonuç parlak değildi: Sadece üç tane kilise kalıntısı bulabilmişti. Hıristiyanlık VI. asırda

¹⁸ Brown, s.369-370.

¹⁹ Brown, s.370-371.

buralarda tanıtılmış ise de, XIV. asırdan sonra bu dinin tesiri kaybolmaya başlamıştı. XVII. asrın sonları itibarıyla bu insanlar arasında atalarının kullandığı karakterlerle basılmış kitaplar kalmamıştı. Türkçe ve Tatarca'nın yanısıra kendi dillerini yazmada da Arap alfabesini kullanıyorlar, üç-yüzyıl evvel atalarının Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçişlerini şükranla karşılıyorlardı²⁰.

Nihayet Tiflis'e ulaşan misyonerleri buranın Prensi gayet güzel karşıladı. Bazı Moravyalıların bölgesine gelmiş ve yerleşmiş olabileceklerini bildirdi. Misyonerler, belki Çeklerle bir irtibatları olabileceği düşüncesiyle Çegem nehri kıyısındaki Çegemzi'ye gitmek istediler. Ancak Grabsch Tiflis'te bu insanlardan Nogayca konuşan bazıları ile görüştü. Onlar, atalarının Ruslardan dağlara kaçan Astrahan civarındaki Tatarların çocukları olduklarını anlattular. Misyonerler yaklaşık on aylık bir aradan sonra tekrar Sa-repta'ya döndüler²¹.

Moravyalı misyonerlerden Schill ve Zwick, Mayıs 1823'te Kalmuklar arasına bir seyahate çıktılar. Masrafları Russian Bible Society tarafından karşılanıyordu. Kitab-ı Mukaddes'ten onların dillerine tercüme edilmiş bölümler dağıtmak amacıyla Rus bakan Kont Nesselrode'nin tavsiye mektuplarını taşıyorlardı. Ancak Prens Golitsin'in sadece dinî kitapları dağıtmaları ve bu kitaplar hakkında değerlendirmede bulunmamaları uyarısı onları sınırlıyordu. Bu seyahat esnasında beş Kalmuk kabilesini ziyaret ettiler. Kabile prenslerinden bu kutsal metinleri dağıtabilmek için izin istediler. Çoğunlukla reddedildiler. Pek azı onların propagandalarına izin verdi veya kitapları kendileri dağıtmak için aldı. Ancak bunların dağıtılıp dağıtılmadığı bilinmemektedir. Daha önceki yıllarda bunların arasında kalan misyonerler İncil dağıtmışlardı. Bu ziyaret esnasında bu İncillerin durumu ve daha başka dinî kitap isteyip istemedikleri soruldu. Ancak ne bu eski İnciller hakkında bir bilgi, ne de diğer dinî kitaplara bir ilgi temin edilebildi²².

Misyonerler Kalmuklarla yakın ilişkiler kurabilmek ve onlara İncil'i anlatabilmek için her fırsattan yararlandılar. Bu maksatla onların dillerini öğrenmeye koyuldular. İncilleri ve muhtelif dinî metinleri Kalmuk diline

²⁰ Brown , s.371-372.

²¹ Brown s.372-373.

²² Brown, s.374.

tercüme ettiler²³. Bununla birlikte Hıristiyanlığı bu insanlara benimsetmekte çok az bir başarı kaydedebildiler. Kiliseye celbedebildikleri, sadece yolda telef olmaktan kurtardıkları zavallı bir kör Kalmuk kızı ile kölelikten fide vererek kurtardıkları dört Kırgız çocuğu idi²⁴. 1815 yılında dillerini öğrendikleri Torgut kabilesine mensup Kalmuklar arasında propagandaya başladılar²⁵. Birkaç Kalmuk aileye Hıristiyanlığı benimsetmeye muvaffak oldular. Bunlar hemşehrilerinin büyük muhalefeti ile karşılaşınca kabilelerinden ayrılarak Sarepta yakınındaki Volga nehrinin içindeki küçük bir adaya yerleştiler. Hemşehrilerinin baskısından kurtulmak maksadıyla Rus papazına müracaat ederek Ortodoks inancına göre vaftiz oldular²⁶. 1823 yılında cemaatlerinin sayısı 300'e ulaşmıştı. Ancak yerleşimlerinde çıkan bir yangın onları büyük bir sıkıntıya soktu²⁷.

Sarepta'daki misyonerler kendi alışukları tarzda misyonerlik faaliyetlerinde bulunabilmek, inanç esaslarını öğretebilmek ve vaftiz edebilmek suretiyle Hıristiyanlığı benimsetebilmek için Rus hükümetine başvurdular. Ancak bu talepleri "Rus İmparatorluğu'nda bir dinsizin Rum Ortodoksluğu'ndan başka bir Hıristiyanlığı benimseyemeyeceği" şeklindeki İmparatorun emri ileri sürülerek reddedildi. Kutsal kitapları dağıtmalarının yasaklanması, sözlü olarak doktrinlerini öğretememeleri, eğer bir dinsizi Hıristiyanlığa döndürmek mümkün olur ise bunları vaftiz yapmadan ve kiliselerine kabul etmeden doğrudan doğruya vaftiz edilmek üzere bir Rus papaza teslim etmeleri gibi şartlar sebebiyle Brethren misyonerler bu topraklardan çekilmeyi tercih ettiler²⁸.

Aşağıda kendisinden daha fazla bahsedeceğimiz İmparator Aleksandr, Brethren misyonerlere özel olarak Kalmuklar arasında dinî propaganda yapma ve kutsal metinleri dağıtma izni vermişti. İmparatorun başbakanı Prens Golitsın de Kalmuk Prenslarına altı mektup göndererek misyonerlere bu kolaylığın sağlanmasını istemişti. İmparator, Brethrenler ve misyonları hakkında çok olumlu kanaatler taşıdığı halde dinî kanunları değiştiremiyordu²⁹.

²³ MGB, s.98.

²⁴ Brown, s.373.

²⁵ *The Panoplist and Missionary Herald*, Boston, S.7, C.XIV, Temmuz 1818, s.315.

²⁶ Brown, s.374-375.

²⁷ MGB, s.98.

²⁸ MGB, s. 98; Brown, s.375.

²⁹ *Missionary Register* dergisinin 1816-1825 yılları arasındaki sayılarında İmparator Aleksandr ve Prens Golitsın tarafından desteklenen Rusya İncil Cemiyeti'nin Tataristan ve Rusya'daki misyonerlik faaliyetlerinde yıllarca Moravyalıların yanısıra İskoç ve Londra Misyoner cemiyetlerine büyük yardımlarda bulunduğu görülür. MGB, s.99.

XIX. asrın ilk çeyreği Rusya'da ve Rusya'nın hakimiyetinde bulunan Kırım, Kafkasya ve civarındaki Protestan misyonerlik faaliyetlerinin çok yoğun olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Rusya tahtında Çar Aleksandr (1801-1825) oturuyordu. Aleksandr, babaannesesi II. Katerina'nın nezaretinde rasyonalist ve hümanist bir felsefe ile yetiştirilmişti. Hakimiyetinin ilk yıllarında bazı hür görüşlü genç aristokratlarla birlikte Rusya'da liberal bir düzen kurmak için çalışmış ancak isteklerini gerçekleştirilmeden liberal görüşlerden vazgeçerek kendini mistisizme kaptırmıştı³⁰. Çar Aleksandr ve O'nun hükümeti Protestan misyonerlere çok sempatik bakıyor, onlar vasıtasıyla Hıristiyanlığın Müslümanlar ve Putperestler arasında yayılabileceğini düşünüyorlardı³¹.

1796 yılında kurulan *Edinburg (veya) Scottish Missionary Society* Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bölgeye ilk misyonerlerini 1802 yılında gönderdi. Söz konusu misyonerlik cemiyetinin "Müslüman ve inançsız gayri medenî kabilelerin yaşadığı" bölgeye duyduğu ilginin enteresan bir boyutunu Amerikan misyonerlerinin dergisindeki şu satırlar ortaya koymaktadır: "İskoçların niyetleri ticareti ve imalatı arttırmak suretiyle faaliyetlerini geliştirmekdir"³². Brunton ve Patterson, Kafkasların kuzeyindeki Karas ve Hazar Denizi kıyısındaki Astrahan'a yerleştiler. Bunlarla birlikte gelen bazı İskoç zenaatkârlar da aileleriyle birlikte buraya yerleşerek bir koloni teşkil ettiler. Rus hükümeti kendilerine belirli muafiyetlerle birlikte 5.656 hektar toprak verdi. Onların imtiyazları Moravyalılardan çok daha fazlaydı. İhtida ettirdiklerine koloninin dinini benimseme ve onun bir üyesi olabilme serbestiyeti verildi. Ayrıca kendi cemaatlerinin mensuplarına Rus imparatorluğu'nun diğer bölgelerine yerleşebilmek için gerekli olan izin belgesini alabilmeleri hakkı sağlandı. Böylece Karas'taki İskoç kolonisi veya misyonerlik yerleşimi, varlığını bölgedeki bütün diğer misyonerlik kuruluşlarından daha fazla sürdürebildiler³³.

³⁰ Kurat, s.297-299.

³¹ VI.Pyatnitskiy, "Avrupa Rusyası ve Kazan'da Arap Harfleriyle Kitap Basımı Tarihi Hakkında", *Kebikeç*, Y.3, S.6, 1998, (*Sbornik*, C.I, s.132-154; Moskova, 1928'den çeviren Hatice Çeşmeci ve İlber Ortaylı), s.50.

³² *The Panoplist*, Boston, S.12, C.I, Mayıs 1809, s.572.

³³ MGB, s.99; *Panoplist*, Boston, S.10, C.II, Mart 1807, s.482; *The Panoplist*, Boston, S.12, C.I, Mayıs 1809, s.572; Pyatnitskiy, s.50. Kaynaklarımızda Karas'dan bir Çerkez köyü olarak bahsedilirken, ele aldığımız dönemde bölgenin nüfus istatistiklerini inceleyen Hakan Kırımlı, bu köyde Nogayların yaşadığını, köyün yakınında Kabardeylerin bulunduğunu bildirmektedir.

Misyonerler Rus hükümetine sundukları plan çerçevesinde çalışmalarına başladılar. Hıristiyan yapabilmek için küçük yaştaki yerli gençlerle birlikte Çerkezlerin ve Kuban Tatarlarının kölelerini bedellerini vererek yanlarına çekmeye başladılar. Gençler bilhassa seçildi. Bu çocuklara okullarında Türkçe, İngilizce, Hıristiyanlığın prensipleri ve diğer pratik bilgiler öğretiliyorlardı. Bunların bazıları törenle vaftiz edilerek Hıristiyanlığı kabul ettiler³⁴. Ancak 1804-1805 yıllarında Karas'taki veba salgını buradaki misyonerlerin pek çoğunun ve Protestan cemaatin önemli bir kısmının kaybına yol açtı. Aşağıdaki paragraflarda kendisinden bilhassa bahsedeceğimiz Katı Giray 1804 salgınından şans eseri kurtuldu³⁵.

Cemiyet Mayıs 1805'te John Mitchell, Robert Pinkerton, George Macalpine ve James Galloway isimlerindeki dört genç misyonerini Karas'a gönderdi. Yola çıkmadan ikisine Rusya'da tercümanlık gezebilecek kadar Rusça öğretiler. Misyonerlere ayrıca matbaacılık öğretildi. Daha sonra beraberlerinde Arapça karakterli bir matbaa ile Karas'a geldiler. İlk iş olarak İslâm dinini, Kuran'ı ve Hz.Muhammed'i kötüleyen Müslümanlara yönelik Arapça bir kitap bastılar³⁶. Bunu Tatarca dua kitapları, İncil ve Tebşirname, Arapça, Farsça ve Türkçe dinî öğütler izledi³⁷. 1805 sonu itibariyle Karas'taki cemaatlerinde 19 tane yerli insan vardı. Tamamına yakını Müslümanlıktan vazgeçmiş, iki tanesi vaftiz olmuştu³⁸. 1806 yılı sonunda yayınladıkları yıllık faaliyet raporuna göre 5 ile 15 yaş arasındaki kız ve erkek Kırgız çocuklarından oluşan 40'ın üzerinde öğrencileri vardı³⁹. 28 Mart 1807 tarihli mektuplarına göre misyonerler fidyelerini verdikleri çocuklarla meşgul idiler. Karas'daki merkezlerinin yakınındaki bazı Kabartayları Hıristiyan yapmışlardı⁴⁰.

³⁴ *Report of the Proceedings of A General Meeting Held 4th of August, 1819, At the Rotunda, For the Purpose of Establishing an Hibernian Missionary Society For Tartary and Circassia; With an Address From the Committee to the Public, And An Appendix, (Bundan sonra Report)*, Dublin, 1819, s. 21; MGB, s.99.

³⁵ Karas'taki İskoç kolonisinde yaşayan misyonerlerin isimleri için bk. William Glen, *Journal of a Tour from Astrachan to Karass, Edinburgh*, 1823, s.52-55.

³⁶ Söz konusu kitap daha sonra Londra'da yeniden basıldı. Bk. *The Panoplist*, Boston, Aralık 1805, s.319; *The Panoplist*, Boston, S.10, C.II, Mart 1807, s.482.

³⁷ Pyatnitskiy, s.50.

³⁸ *The Panoplist*, Ocak 1806, s.371.

³⁹ *The Panoplist*, Boston, S.10, C.II, Mart 1807, s.482.

⁴⁰ *The Panoplist*, Boston, S.5, C.II, Ekim 1807, s.223.

Karas'ta misyonerler ve Protestan Hıristiyanlaştırdıkları yerli Protestanlar belli bir derecede dinî ve hukukî özerklik içerisinde yaşıyorlardı. Kendi aralarındaki çok büyük olmayan hukukî meseleleri kendi mahkemelerinde çözüme bağlıyorlardı. Ancak ağır suç kapsamına giren önemli davalarda Rus adli mercileri yetkili idi. Karas'daki mahkeme üç Alman misyonerden oluşuyordu. Almanlar 1810 yılında Karas'a gelmişlerdi. Karas'a gelişleriyle birlikte burayı geliştirip canlandırmış olmalarına rağmen bir müddet sonra başka bir yere gitmek üzere buradan ayrılmışlardı⁴¹.

İskoç misyonerler faaliyetlerini 1914-15 yıllarında Orenburg, Kırım, Selenginsk ve Astrahan'a da yaydılar. Orenburg'daki cemaatleri arasında bir Kabartay da vardı⁴². St.Petersburg'dan getirdikleri John Mitchell vasıtasıyla Astrahan'da bir diğer matbaayı kurdular. Burada Tatarca Yeni Ahid'i ve diğer kitapları bastular⁴³. Bu kitaplar Rusya ile ticaret yapan tüccarlar tarafından İran'a götürüldü. 1817'e kadar Edinburg Misyoner Cemiyeti 4.000 broşür ve 5.000 Tatarca Yeni Ahid bastı. Müslüman tüccarlar ve hacılar vasıtasıyla bu kitaplar Bağdat'a, İran'a, Buhara'ya ve hatta Çin'e kadar gittiler. Astrahan'ı ticaret maksadıyla ziyaret eden Brahmanlar ve Yahudiler de bunların taşıyıcısı oldular. Sultan Katı Giray isimli bir Tatar Prensi Tatarlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin ilk meyvesi oldu. Bunun yanı sıra Walter Buchanan isimli bir Çerkez de büyük bir bağlılıkla Rus Tataristanı'nda yer alan Orenburg'da Edinburg Cemiyeti'ne yıllarca hizmet etti. İskoç Misyonerlik Cemiyeti kolonisine 1822 yılında Basle Enstitüsü tarafından yollanan bazı Alman misyonerler de karıştı. Bunların bazıları Tataristan'a yerleştiler. Bazıları da bölgedeki Ermeni Hıristiyanlar arasında çalışmak üzere Tiflis, Suşa ve Gürcistan'a yerleşerek 1838 yılına kadar kaldılar⁴⁴.

Karas'tan istedikleri verimi alamayan İskoç misyonerler bir müddet sonra Astrahan'a çekildiler⁴⁵. Buradaki çalışmalarını başta İncil olmak

⁴¹ Kendisi bir İskoç misyoneri olan Glen 1820'li yılların başlarında Karas'daki intibalarını kaleme aldığı eserinde burada düzeni sağlamak ve ailelerin geçimlerini temin için önerilerde bulunur. Bu öneriler arasında vergiler konulması ve biri alt seviyede yerlilerden, biri de üst seviyede misyonerlerden oluşan iki mahkeme kurulmasını teklif etmesi de yer almaktadır. Glen, s.54, 59-60, 63-64.

⁴² *The Panoplist and Missionary Herald*, Boston, S.7, C.XIV, Temmuz 1818, s.329.

⁴³ Pyatnitskiy, s.50.

⁴⁴ MGB, s.100.

⁴⁵ Karas'taki çalışmaları bir başka Protestan misyonerlik kuruluşu olan Basle Misyonu sürdürdü. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, Oliphant, Anderson & Ferrier, 1910, s.98.

üzere yerli halkın anlayacağı Protestan kitap ve broşürlerinin basım ve dağıtımına hasrettiler. Bu misyonerlerden Dr. William Glen 1826 yılında Astrahan'da Ahd-i Atik'i Farsça'ya çevirdi⁴⁶. Bazı Tatar gençlerinin Hıristiyanlığı benimsemelerinde etkili oldu. Bu çalışmaların izleri uzun yıllar devam etti⁴⁷.

İskoç misyonerlerinin Kırım Tatarlarına, Çerkezlere ve İranlılara yönelik faaliyetleri bilhassa önemlidir. Kırım Tatarlarına yönelik faaliyetlerinin başında yüzyıllar boyunca Kırım Tatarlarını yönetmiş han sülalesi olan Giraylardan bir Prensi, Sultan Katı Giray Kırım Giray'ı celbedebilmeleri gelir. Bazı Giraylar, makalemizin baş kısmında izah edilmiş bulunan şartlarda yarımadadan sürüldüklerinde Kafkaslara göç etmişlerdi. Sultan Katı Giray Kırım Giray çok küçük bir yaşta hem anne hem de babadan mahrum olarak, İskoç misyonunun henüz kurulduğu Karas civarında akrabalarıyla birlikte yaşıyordu. Amcası İslâm Giray'dır. 1803 yılında genç bir delikanlı olarak Arapça öğrenmek maksadıyla geldiği misyonda misyoner Brunton'la tanıştı. Kısa bir sürede misyonun müdavimi oldu. Mr. Brunton'a olan yakın ilgisi neticesinde Hıristiyanlığı benimsedi ve Karas'taki misyoner kilisesinin bir üyesi oldu. Akrabaları onu misyonerlerden ayırarak İslâmiyete dönderebilmek için çok uğraştılsa da muvaffak olamadılar. Katı Giray en sonunda Rus Ordusunda bir görev almayı kabul etti. Burada da yıllarca kendisine güvenilmemesine rağmen her zaman ve her yerde etrafındakilere İncil'i tavsiye etti; özellikle Tatar dilindeki İncil'i ve diğer dini broşürleri dağıttı. Kendini bu işe tamamen verebilmek ve hemşehrilerini Hıristiyanlığa davet çalışmalarında daha yararlı olabilmek düşüncesiyle 1816 yılında askerî bir görevle Gürcistan'dan Petersburg'a gelişinde İmparator Aleksandr'a bir dilekçe vererek ordudan azlini istedi. O, bu vadideki hizmetleri ile büyük bir şöhret kazanmıştı. İmparator O'nun azil talebini derhal kabul etti; Kafkasya ve Tataristan'da Hıristiyanlığı yaymak maksadıyla daha fazla eğitim alması için seyahat harcamaları ve diğer masrafla-

⁴⁶ Richter, s.403.

⁴⁷ Joseph Hassell, *From Pole to Pole Being the History of Christian Mission in All Countries of the World*, London, 1872, s.492-493; Glen, Karas civarındaki seyahatlerini ve bu seyahatlerde Müslüman, Ortodoks, inançsız insanlarla ve diğer misyonerlik kuruluşlarına mensup misyonerlerle temaslarını kaleme almıştır. Bilhassa Müslümanlarla görüşmeleri ve onlarla tartışmalarını diyaloglar halinde verdiği kitabı, o dönem Kuzey Kafkasya'daki toplulukların dinî ve sosyal tarihi bakımından önemli bilgi ihtiva etmektedir.

rını da karşılayarak İngiltere'ye gönderdi. Katı Giray'ın İskoçya'ya ilk ziyareti Ağustos 1816'da gerçekleşti⁴⁸.

Sultan Giray, İmparator Aleksandr'a Şubat 1818'de Moskova'da bir plan sundu. Plan İmparatorun hakimiyet alanı içerisinde bulunan bölgenin önemlice bir kısmını kapsıyordu. Kırım, faaliyet alanının merkezi olarak alınıyordu. Bölgesel ve diğer pek çok avantajları göz önüne alınarak bu nokta özellikle seçilmişti. Sunulan bu teklife İmparatorun olumlu cevabı Sultan'ın Londra'ya ve daha sonra Edinburg'a doğru yola çıkışından az sonra Prens Golitsın vasıtasıyla verildi. Öte yandan O, Edinburg'da İskoç Misyonerlik Cemiyeti'nin yöneticileri ile yaptığı bir görüşmede İmparatora sunduğu planını daha detaylı bir şekilde onlara da anlatarak yardımlarını istedi⁴⁹.

Sultanın planının esasını "Muhtelif Tatar kabilelerinin ve Çerkez milletlerinin çocuklarına İsa'nın ve Mesih'in bilgisinin verilmesi ile Tanrı'nın kelâmını öğretecek yerli okul müdürleri ve öğretmenleri yetiştirmek için Kırım'a kurulacak bir Enstitü taslağı" teşkil etmekteydi. Buna göre kurulacak Enstitü, İskoç Misyonerlik Teşkilatı tarafından temin edilen dört Hıristiyan öğretmenin yönetimi ve kontrolü altında olacaktı. Mezkur öğretmenlerin daimî ikametgahları okul binasıydı ancak bunların iki tanesi genellikle Kırım ve Kafkasya'da misyonerlik yapacaklardı. Misyonerler ve Öğretmenler Konseyi, alacakları bir kararla Sultan Katı Giray'ın gönüllü olarak Cemiyetin geleceği ile ilgili çalışmalar yapmak üzere Enstitü'ye aidiyetini kabul edeceklerdi. Aileleri tarafından üç yıldan az olmamak üzere verilen çocuklar Enstitü'ye kabul edilecekler, onların her türlü ihtiyaçları karşılanacak; onlara okumayı öğretmek suretiyle, mümkün olduğu kadar çok topluluğa İncil'i tanıtılabilmeleri teşvik edilecekti⁵⁰.

Planın temelini elbetteki misyonerlik teşkil ediyordu. Esasen bu maksatla aralarındaki fark mahallî şartlardan kaynaklanan değişkenliklerden ibaret olan pek çok başka Hıristiyan cemiyeti kurulmuştu. Binaenaleyh söz konusu misyonerlerin hepsi, kutsal kitapların Kabartay, Kafkas, Osetin,

⁴⁸ *Report*, s.19-21. Katı Giray Sultan Kırım Giray hakkında bk Wenzel von Reiszitz, "Katte Giray", *Emel*, S.116, 1979, s.21-29.

⁴⁹ *Report*, s.11.

⁵⁰ *Report*, s.12.

Dağıstan veya Lezgi dillerine çevrilebilmesi için bu dilleri öğrenmeye yönelmişlerdi⁵¹.

Plana göre Kafkas Dağları'nın neredeyse girilmesi imkansız vadileri ve vahşi ve ıssız yerlerinde yaşayan insanlara ulaşabilmek için, köle olarak doğmuş çocuklar, fidyeleri verilerek hürriyetlerine kavuşturulduktan sonra eğitilip yeniden eski kabileleri arasına salınacaklardı. Böylece bir yandan onların dillerini öğrenmek, öte yandan onlar arasından yerli misyoner çıkarabilmek mümkün olabilecekti. Oldukça detaylı olarak hazırlanmış planda dinî ve diğer faydalı broşürlerin basılabilmesi için küçük bir matbaa makinesi ve Arap alfabesi karakterlerinden müteşekkil bir set (diğerleri de zaman içinde ilave edilebilir) teşkili ve bir dokuma tezgahı istenmekteydi⁵².

Sultan Katı Giray hazırladığı projesini bir cemiyet kurarak gerçekleştirmek için İskoç Misyonerlik Cemiyeti'ne ve İrlanda halkına başvururken "80 milyondan daha az olmayan bir Tatar kitlesinin ... binlercesinin hergün cahillik ve İslâmî vehimlerle telef olup gitmemesi için İngiliz Hıristiyanların İsa'ya olan inançlarını bu projeye yapacakları yardımla ispat etmeleri ümidiyle onların imkânlarına müracaat ediyor ve bu insanların kendilerini İngiliz İmparatorluğundakiler de dahil olmak üzere komşularının yanında hissetmelerine yardımlarını" istiyordu⁵³.

Cemiyet, Katı Giray'ı, Kafkas Dağları ve Tatar steplerindeki misyonlarının ilk meyvesi olarak görüyordu. O'nun buralardaki insanları Hıristiyanlaştırma planını kendilerinin bölgeye yönelik planlarından oldukça farklı bulmalarına rağmen desteklemeyi kabul ettiler. Teklif edilen Seminer'in uygulanabilirliğinden bir hayli endişeleri olmasına rağmen, bu planın gerçekleştirilebilmesi için imkân sağladılar: Bu Seminer yerinin tefrişi, orada eğitim görecekt yerli çocukların eğitimi ve o civarda misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak üzere dört öğretmen veya misyonerle destek olacaklardı⁵⁴.

Seminer için gönderilecek olan misyonerlerden biri olan Carruthers o günlerde Petersburg'da idi. Diğer ikisi de hemen yola çıktı. Carruthers, Petersburg'da onları bekleyecekti. Cemiyetin Kırım misyonu o zamana kadar

⁵¹ *Report*, s.13.

⁵² *Report*, s.13-14.

⁵³ *Report*, s.14.

⁵⁴ *Report*, s.18.

seminerden bağımsız idi. Seminer'in hiç kurulmaması gerektiği inançlarını muhafaza etmekle birlikte, bu semineri idare etmek ve geliştirmek için çalışmaya koyuldular: Çocukların fidyelerinin ödenmesi⁵⁵, küçük bir matbaa makinası, Arapça karakterler seti ve bir dokuma tezgahı satın alınması, küçük bir kütüphane teşkili ve diğer bir yıllık harcamalar için yardım toplamaya başladılar⁵⁶.

Tatar ülkesine ve Çerkezistan'a yönelik faaliyetlerde bulunmak üzere İrlanda'da bir misyonerlik cemiyeti kurmak maksadıyla 14 Ağustos 1819 tarihinde Rotunda'da bir toplantı yapıldı. Lord Viscont De Vesci'nin başkanlık yaptığı toplantıda evvela Sultan Katı Giray Kırım Giray'ın Rus Çarı Aleksandr'a mektubu, Prens Golitsin'in Çar'ın isteği ile Çar'ın kendisine sunulan planı onayladığına dair Sultan'a mektubu, Sultan'ın Edinburg Misyoner Cemiyeti'ne gönderdiği ve planının da ekli olduğu mektubu ve bu planı onayladığını ve bunun tahakkuku için dört misyonerini vermeyi kararlaştırdığına dair söz konusu Cemiyetin toplantısının kararı okundu⁵⁷.

Sultan Katı Giray toplantıda heyecan dolu bir konuşma yaptı. Bölgenin haritası üzerinde maksadını, bunun nasıl bir çalışma olacağını ve bu konunun önemini anlattı. Daha sonra Sultan Katı Giray'ın sunduğu plan ve söz konusu gayri Hıristiyan milletlere Hıristiyanlık propagandası yapmak fikri uygun görüldü. Tatar ülkesi ve Çerkezistan'a misyonerler göndermek maksadıyla bir cemiyet kurulması projesi oybirliği ile kabul edildi⁵⁸.

Söz konusu cemiyetin adı "The Centre of its Operations to be the Crimea" olarak belirlendi. Cemiyetin işlerinin yürütülebilmesi maksadıyla üye sayısı 15'ten az olmamak üzere bir komitenin tayini kararlaştırıldı⁵⁹. İskoç Misyonerlik Cemiyeti Sultan Katı Giray'ın planını gerçekleştirmek için dört misyoner göndermek hususunda onunla anlaştu. Bunlar Tatar ülkesi ve

⁵⁵ Bir çocuğun fide parasını ödeyen, çocuğa isim verme hakkına sahip olacak ve fideyi ödeyen kişiye çocuğun sağlığı ve gelişimi hakkında düzenli olarak bilgi verilecekti.

⁵⁶ *Report*, s.18, 22.

⁵⁷ *Report*, s.5.

⁵⁸ *Report*, s.5-6.

⁵⁹ Söz konusu komitenin başkanlığını Lord Viscount De Vesci; başkan yardımcılarını Lord Viscount Lorton, Dr.Radcliffe ve Judge Day; üyeliklerini W.Allen, W.Bushe, G.Cash, J.Clark, J.Ferrier, A.Ferrier, W.Gilbart, A.Guinees, W.C.Hogan, Yarbay Hawkshaw, S.Lefroy, Dr.C.H.Orpen, J.H. Singer, J. Syng ve R.Warren; muhasebeyi George La Touche; Sekreteryayı ise P.A.Singer ve B.Digby teşkil ediyorlardı. *Report*, s.4.

Çerkezistan'da İncil propagandasına başladılar. İskoç Misyoner Cemiyeti'nin bu faaliyet için ayırdığı fonun özellikle bu maksada yönelik olarak kurulan sözkonusu cemiyetin muhasebesine aktarılması kararlaştırıldı. Büyük bir kalabalıkla yapılan genel kurulda kararlar oybirliğiyle kabul edildi⁶⁰.

Misyonerlik kaynaklarında gerek Sultan Katı Giray'ın gerekse büyük bir heyecanla başlanan Kırım ve Kafkasya'daki insanlara yönelik olarak bir Seminer açma teşebbüsünün akibeti konusunda bir bilgiye rastlayamadık. Muhtemelen İskoç misyonerlerinin endişe ettikleri gibi çeşitli sebeplerle teşebbüs akim kalmış veya başlandığı halde beklenen verimin alınmadığı görülerek kısa sürede durdurulmuştur. Herhalde o dönemde yazılan misyonerlik kaynakları başarısızlıklar üzerinde durarak morallerin bozulmasına meydan vermemek için bu tür konulardan bahsetmemektedirler⁶¹.

Astrahan'da İranlılara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin ilk meyvesi ise 1823 yılında Mirza Muhammed Ali isimli bir genç olmuştur. Bir Müslüman naibin oğlu olan bu şahıs misyonerlerle Türkçe, Arapça ve Farsça öğretmeni olarak tanışmıştı. Onlarla dinî konularda sohbetlere başladı. Kısa bir süre sonra da babasının ve arkadaşlarının tepkilerine rağmen Hıristiyanlığı benimsedi. Astrahan'daki Ortodoks Piskoposun vaftiz olarak Ortodoks cemaate katılma teklifine karşılık, O, Din İşleri Bakanı Prens Goltitsin vasıtasıyla İmparator Aleksandr'a bir mektup yazarak vaftizinin kendisini Hıristiyanlığa döndürenlerce yapılmasını istedi⁶². Bu talep kabul edildi ve böylece İskoç misyonerlerin Protestan Hıristiyanlaştırdıklarını vaftiz etme hakları onaylanmış oldu. Muhammed Ali'nin İskoç misyonerler Glin, MacPherson ve Ross vasıtasıyla vaftiz edilme töreninde Rumlar, Türkler, İranlılar, Fransızlar, İngilizler, Almanlar ve Ermeniler hazır bulundu. Tören herkesin anlayabilmesi için İngilizce, Türkçe ve Farsça yapıldı. Ancak Muhammed Ali, misyonerlik kaynaklarının ifadesiyle, "Kafkaslardaki Rus yönetiminin tekeli ve kıskanç tavırları neticesinde" 1825 yılında Rusların hizmetine girerek misyonerlik faaliyetlerinden uzak dur-

⁶⁰ *Report*, s.5-7.

⁶¹ Doç.Dr.Hakan Kırımlı'nın bizimle cömertçe paylaştığı bilgilerine göre, muhtemelen 1789'da doğan Katı Giray, 1820'de bir İskoç burjuva ailesinin kızı olan Ann Neilson ile evlenmiş, daha sonra Kırım'a yerleşerek Rusya Devleti'nin hizmetinde önemli görevlerde bulunmuştur. Oğlu Nikolay Aleksandroviç Sultan Kırım Giray, tanınmış bir araştırmacı ve muteber bir şahsiyet olarak Kırım'da yaşamış, diğer çocuklarından olan torunları başta Rusya ve Almanya olmak üzere muhtelif ülkelere dağılmışlardır. Sayın Kırımlı'ya verdiği bu değerli bilgiler için teşekkür ediyoruz.

⁶² MGB, s.100.

maya mecbur edildi. Rus hükümetinin kendilerine karşı bu tavrı misyonerlerin menfaatlerini ve ihtida hareketlerini olumsuz etkiledi⁶³.

Protestan misyonerlik kuruluşlarına hoşgörüle bakan ve onları hi-maye eden Çar Aleksandr'ın 1825 yılında ölümü, ele aldığımız bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini desteksiz bıraktı, durma noktasına getirdi. Yeni Çar I. Nikola (1825-1855), Aleksandr'ın yarattığı mistisizm ve dinî vecd havasını dağıtarak disiplin ve askerî şiddete dayanan bir yönetimi benimsedi. Sansür, istibdad ve sıkı kontrole dayalı merkezî bir idare kurdu⁶⁴. Çar Aleksandr'ın himayesi altında sadece Ruslara değil İmparatorluk içerisindeki dinsizlere ve Müslümanlara yönelik faaliyetlerde bulunan Russian Bible Society, kendisine karşı gelişen büyük muhalefetten dolayı çalışmalarını durdurma noktasına getirdi. Cemiyetin başkanı ve aynı zamanda Din İşleri Bakanı olan Prens Golitsın hem başkanlıktan hem de bakanlıktan ayrıldı. Cemiyetin sekreteri olan M.Popov, bazı kısımları Rum Ortodoks Kilisesinin doktrinindeki Hz.Meryem anlayışına aykırı olan bir kitabın basımına izin verdiği için mahkemeye verildi. Bible Society'in Astrahan'daki misyonerlerinin, Henry Martyn'ın tercümesini yaptığı yeni ve doğru Farsça Yeni Ahid'i basmayı istemeleri üzerine, bu yeni politikanın bir gereği olarak kendilerine Ahdi Atıklarının Tatarca nüshasının üç piskoposa sunulması ve ancak onların izni çıkarsa basımın mümkün olabileceği söylendi⁶⁵.

İskoç ve Moravya Misyonerlik cemiyetleri, 1825 yılında İmparator Aleksandr'ın ölümünden sonra karşılaştıkları bu tür zorlamalar, kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve yerli kabilelerde istedikleri sonucu alamamak gibi sebeplerle misyonerlerini çekme kararı aldılar. Karas'daki yerleşimleri bir müddet daha sürmekle birlikte Misyonerlik cemiyetleri Rus dominyonları ile Çin arasındaki Moğollara yöneldiler. Astrahan'daki bazı misyonerlerini buralara kaydirdılar⁶⁶.

London Missionary Society isimli 1795 yılında kurulmuş bir başka misyonerlik cemiyeti 1817-1819 yılları arasında Irkutsk'da 1819-1823 yılları arasında Astrahan veya Sarepta'da faaliyet göstermiştir. Rahm isimli mis-

⁶³ MGB, s.101; Mirza Muhammed Ali (1802-1870), Hıristiyanlığa geçtikten sonra adını Aleksandr Kasımoviç Mirza Kazem Bek olarak değiştirmiş; Rusya'nın önde gelen Şarkiyatçılarından birisi olmuştur. Bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bk. Agababa Kasumoglu Rzayev, *Muhammed Ali M. Kazem Bek*, Moskova, 1989.

⁶⁴ Kurat, s.319-322.

⁶⁵ MGB, s.101.

⁶⁶ MGB, s.101, 104-105; Pyatnitskiy, s.51.

yonerlerinin 1821, 1822 ve 1823 yıllarında Kalmukları ziyaret etmesinin dışında bu cemiyetin bölgedeki faaliyetleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz⁶⁷.

İsviçre Basel Misyonerlik Cemiyeti 1816 yılında kurulmuştur. Kuruluşunu takip eden ilk yıllarda İngiliz ve Hollandalı misyonerlik cemiyetlerine eleman yetiştirmiş, 1820 yılında kendisi de misyoner göndermeye başlamıştır. Makalemizin baş kısmında ifade ettiğimiz gibi, Rus imparatorları hâkimiyetleri altına aldıkları bölgeleri Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasını takip ediyorlardı. Bu cümleden olarak 18. yüzyıl başlarından itibaren imparatorluklarında ve bilhassa konumuz olan bölgede Alman kolonileri oluşturmuşlardı. Bu Alman kolonilerinin bir tanesi Georgievsk yakınlarında diğeri de biraz daha kuzeyde Macar'da kurulmuştu⁶⁸. Kendilerine Süeb denilen bu insanlar Tiflis ve civarında da Alman yerleşimleri kurmuşlardı. Bunlar 1821 yılında Basle misyonundan kendilerine genç misyonerler göndermelerini istediler. Basel'in yöneticileri bu talebi hem eski Şark kiliselerine, hem de o civardaki Müslümanlara ulaşabilmek için bir fırsat olarak değerlendirdiler⁶⁹. Basle misyonerleri, burasını, İran'dan Mısır'a ve Kuzey Afrika ülkelerine kadar geniş bir bölgeye hem kolayca ulaşılabilir ve hem de gerektiğinde oralardan kolayca kaçarak sığınabilecek bir yer olarak görüyorlardı⁷⁰. Bu itibarla Rus Çarı ile görüşerek tenzibini almak ve bir koloni kurabilmek için misyonerleri Dittrich ve Zaremba'yı 1821 yılında Petersburg'a gönderdiler⁷¹.

Çar Aleksandr daha önce İskoç misyonerlerine verdiği destek ve yakınlığı Basel misyonerlerine de gösterdi: Yabancı misyonlar Hıristiyan olmayan toplulukları, yani Müslümanları Hıristiyanlaştırmak için çalışacaklardı. Hıristiyanlığı kabul edenleri vaftiz etme hakkı dahil bütün haklar kendilerine de tanınacaktı. Çalışmalarında başarılı olabilmeleri için kendisinin yapabileceği bir şey olursa doğrudan kendisi ile temasa geçmelerini istedi. Misyonerler Transkafkasya'yı gezip uygun buldukları bir yerde kolonilerini

⁶⁷ Cemiyetin 1819 yılında Selinginsk'de, ertesi yıl da Khodon ve Ona'da istasyonlar açarak 1842 yılına kadar buralarda kaldığını biliyoruz. MGB, s.97, 106.

⁶⁸ *Les Enfants Enlevés par les Tcherkesses*, (Bundan sonra *Tcherkesses*), Paris, 1870, s.9-10.

⁶⁹ *Tcherkess*, s.10.

⁷⁰ Richter, s.97.

⁷¹ Eli Smith, *Researches of the Rev.E.Smith and Rev.H.G.O.Dwight in Armenia*, Boston, 1833, s.301.

kurabileceklerdi. Kendilerine bir matbaa kurma, Eğitim Bakanlığı'nın denetimine açık bir ilkokul ve daha üst seviyede eğitim yapmaya yönelik bir başka okul açma izni verildi⁷².

Basel misyonerlerinin hedefleri dört noktada toplanıyordu: İncil'i buralarda yaşayan insanların kullandığı bütün dillerde dağıtmak, buralardaki insanlar tarafından kullanılan belli başlı dilleri öğrenmek, ilkokulu bitiren İranlı ve Tatar çocukları için bir kolej ve İncil ve Protestan kitaplarının tercümesi için bir basımevi açmak⁷³.

Dittrich ve Zaremba'ya Petersburg'da üç misyoner daha katıldı. Bunlardan bir tanesi orada öldü. Dördü 1822'de gerekli dilleri öğrenmek için Astrahan'a geldiler. İskoç misyonerlerinin Karas'tan vazgeçip Astrahan'a yönelmeleri üzerine Karas'taki çalışmaları Basel Misyonu sürdürdü. Misyoner Lang burada kaldı, Keing ise Macar'a gönderildi⁷⁴. Misyoner Dittrich Rus Transkafkasyası'ndaki Alman Süeb kolonilerine bir kilise organizasyonu şeması çizdi. Diğer misyonerler onların yöneticileri oldular. Hastalık ve diğer sebeplerden ancak 1823 baharında Tiflis'e ulaşabildiler⁷⁵.

Misyonerler Rus Transkafkasyası'nda İran sınırına yakın bir yerde bir koloni kurmak istiyorlardı. Ancak bölgenin valisi Yermolov buna izin vermedi. Bununla birlikte misyonerler olarak istedikleri bir şehir veya köye yerleşip çalışmalarını yürütebileceklerdi. Hıristiyan olmayanlardan Hıristiyanlığa çevirdikleri olursa vali onların vaftiz edilerek söz konusu cemaate katılabilmeleri için ağırlığını koyacaktı. Eylül başlarında Şuşa'ya gitmek için Tiflis'den ayrıldılar. Helendorf'da misyonerlerden biri öldü. Kalanlardan Dittrich ve Zaremba ilk ziyaretlerinde Karabağ dağlık bölgesindeki Şuşa'nın misyonlarının merkezi olmasını kararlaştırdılar⁷⁶.

Basel misyonerleri bir müddet bütün çalışmalarını Müslümanlara yönelttiler. Ancak Müslümanları Hıristiyanlığa döndürmenin neredeyse imkansız olduğunu kısa bir süre içerisinde anladılar. Kendilerine daha fazla ilgi gösteren büyük sayıda bir Ermeni topluluk bulunca onlara yöneldiler. Bunlar için İncil'in ders kitabı olarak okutulacağı okullar açmak fikriyle

⁷² Smith, s.302.

⁷³ Richter, s.98.

⁷⁴ *Tcherkesses*, s.10.

⁷⁵ Smith, 302; Richter, s.98 - 99.

⁷⁶ Bununla birlikte yolculuklarını Shamakhy ve Bakü'ye kadar sürdürdüler. Smith, s.303.

Tiflis'teki Nerses Piskoposluğu ve Eçmiyadin Katogikosluğu'na mektuplar yazdılsa da cevap alamadılar⁷⁷.

Şuşa'da bulunan Dittrich Almanya'ya dönünce, o zamana kadar Karas'da kalan Hohenacker, Zaremba'nın yalnız kalmaması için Şuşa'ya gitti. Pfander ve Woehr da onlara katıldılar. Zaremba Rusça öğretmek için bir okul açtı. Ermeniler ve az sayıda Müslüman bu okula kaydoldular. Dinî metinler yegane ders malzemesiydi. Öğrencilerden etkiledikleri oluyordu. Bu arada Cemiyet iki misyoneri Ermenilerle ilgilenmekle görevlendirdi. Bir ara Şuşa ve Karas misyonlarının aynı koloninin branşları olarak birleştirilmeleri söz konusu oldu ise de daha sonra böyle bir birleşmenin uygun olmayacağı görülerek bundan vazgeçildi. Misyonerlerden Haas, Şuşa'ya gelmek için harekete geçtiyse de İran Savaşı'nın çıkmasıyla Kafkasların öteki tarafında kaldı⁷⁸.

1827 yılında Basel misyoneri Şuşa'da toplandılar ve yeni şartları göz önüne alarak bir hareket planı hazırladılar. Beş kişiydiler. Buna göre Zaremba, Pfander ve Hohenacker Müslümanlar arasında çalışacaklar ve zamanlarının büyük bir kısmını seyahate ayıracaklar, diğerleri ise Şuşa pazarlarında halkla temas kurmak ve Türkçe kitap ve broşür hazırlamakla zamanlarını geçireceklerdi. Bu plan çerçevesinde Şeki, Şirvan, Bakü, Dağıstan, Derbent, Nahçıvan ve Erivan ziyaret edildi. Türkiye'ye geniş bir tur yapıldı. Başlangıçta misyonlarının öncelikli hedefi olan İran o zaman için gereksiz görülmüştü. Daha sonra savaş sebebiyle gidilemedi. Bilahare Pfander Arapça ve Farsça öğrenebilmek ve bir müddet de İran'da kalmak düşüncesiyle Groves'e katılarak Bağdat'a gitti⁷⁹.

Alman misyonerler Müslümanlara yönelik çalışmalarında esas olarak "Allahtan af ve İsa'ya bağlılık" üzerinde durdular. Köylerde evleri ziyaret ederek, şehirlerde ise pazarlar, hanlar ve kervansaraylarda propaganda ya-

⁷⁷ Smith, s.304.

⁷⁸ Smith, s.306.

⁷⁹ Smith, s.306-307. 1825 yılında Basel Misyonu'nda çalışmaya başlayan Karl Gottlieb Pfander, önemli bir dilci ve teologdur. Bilhassa Müslümanlar arasında çalışmakla görevlendirilmiş ve 1865 yılında ölünceye kadar 40 yıl boyunca bu görevini sürdürmüştür. İlk oniki yılını Transkafkasya'daki Basel Misyonu'nda (1825-1837), 14 yılını Kuzey Hindistan'da ve son yedi yılını da (1858-1865) İstanbul'da geçirmiştir. 19. yüzyılda Müslümanlar arasında çalışan misyonerlerin en önemlilerinden biridir. Bağdat'a kadar Fırat kıyısındaki ülkeleri ve Kuzey Batı İran'ı gezdi. Yazmış bulunduğu *Mizanü'l Hak* (The Balance of Truth) isimli eseri Protestanların Müslümanlığı tenkid eden en önemli kitaplarından. Arapça, Türkçe, Farsça, Hinduca ve İngilizceye çevrildi. Bu kitap Müslümanlar arasında çalışan her misyonerin el kitabıdır. Richter, s.100-101.

pıyorlardı. Lang, Alman kolonileri arasındaki çalışmalarının yanısıra İnci-
li tanıtmaya için bir Tatar yerleşiminden diğerine mütemediyen gezdi. İm-
paratorun koruması altında olmalarına rağmen bir seferinde Nuha'da sal-
dırya uğradılar, ölümden döndüler. Dittrich ve Haas ise Ermenilerle ilgi-
leniyorlardı. Rus İmparatorluğu kanunları Ortodoks Kilisesi'ne girmek dı-
şında bir Hıristiyan mezhebinden diğerine geçişi hoş görmediği için, Basel
misyonerleri, müstakil bir Protestan kilisesi kurmak yerine, eski kiliselerin
yeni bir ruhla canlandırılmasına çalışmak suretiyle Ermeniler arasında ra-
hatlıkla faaliyetlerini yürütebileceklerini düşünüyorlardı. Şemahı ve Bakü-
'yü sık sık ziyaret ederek Ermeniler arasında taraftar toplamaya başladılar.
Kafkasların her iki yanında ve hatta İran ve Mezopotamya'ya kadar uzanan
bölgede propaganda turları yaptılar. Bu şartlarda misyonerler çalışmalari-
nı Ermenileri "aydınlatma" ve Müslümanları Hıristiyan yapmaya hasrettiler⁸⁰.

Misyonerler Şuşa'ya geldiklerinde burada bir okul yoktu. Burada eği-
tim tamamen din adamlarının patronajı altında değildi. Bir kız okulu açi-
labilmek için gayret ettiler. Ancak olumlu bir sonuç alınamadı. Yerlilerden
öğretmen olabilecek bir kimse bulamadılar. Moskova Lisesi'nden bir er-
kek öğretmen bulunarak 1827 baharında erkek çocuklar için bir okul
açıldı. Kısa zamanda öğrenci sayıları 130'u buldu. Orada okuma, yazma,
matematik ve gramer öğretildi. Okuma parçaları olarak dinî metinler seçi-
liyordu. Daha sonra bu öğretmenin ayrılmasıyla okulu evlerinde açtular.
Buradaki eğitimde din daha bir ağırlıklıydı⁸¹. Misyonerlere okul faaliyetle-
rinde bir zorluk çıkarılmadı. Ağustos 1831 itibarıyla misyonerlerin beş
okulu vardı⁸².

Basım çalışmaları misyonerlerin önemli faaliyetlerinden bir tanesi idi.
Rusya'da basın serbestti ancak sansür yoluyla sonunda din adamlarının
kontrolündeydi. Rus sansür kanununa göre basılacak dinî kitapların,
Rusça ise Petersburg'daki Sinodluk, Almanca ise aynı şehirdeki Lutherci-
lerin temsilcileri, Katoliklerle ilgili ise Katoliklerin Piskoposu ve Ermenice
ise Ermeni Piskoposu tarafından incelenmesi gerekiyordu. Bu şekilde bazı
kitaplar basıldı. Misyonerlerin sadece Ermenice karakterleri vardı. Ditt-
rich, kitapları hazırlamak ve yayın işleriyle ilgileniyordu. Dittrich, Yeni Atik-
'i tercüme etti. British and Foreign Bible Society basım masraflarını üst-

⁸⁰ Richter, s.99; Smith, s.308 - 311.

⁸¹ Smith, s.314-315.

⁸² Smith, s.325.

lendi. Ermeni dinî otoriteleri bu tercümelerden pek memnun kalmadılar. Tasdikte zorluklar çıkardılar⁸³.

Misyonerlerin Müslümanlara yönelik ve Türkçe kitaplar hazırlamalarına yukarıdaki türden bir engel yoktu. Ancak kitap hazırlıklarında uzun müddet yerli yardımcı bulamadılar. Ermeniler Türkçe yazamıyorlardı. Müslümanlar da misyonierlerin görüşlerinin yayılmasına alet olmak istemiyorlardı. Nihayet uzun yıllar İran'da kalmış Ermeni asıllı bir çocuk buldular. Rusçasını ilerletmek için Şuşa'da Zaremba'nın derslerine katılmak suretiyle misyonierlerle tanışmıştı. Sonraki yıllarda onlara tercüme hususunda yardım etti. Hıristiyanlığı övücü ve Müslümanlığı yerici bir broşür hazırladı. Ahd-i Atik'i çevirdi. Kutsal kitaplardan parçalar tercüme etti. Honeacker, bölgenin Türkçesinin gramerini yazma çalışmasında belirli bir merhale kaydetti. Türkçenin bu lehçesinde daha evvel hiç bir kitap yoktu. British and Foreign Bible Society Astrahan'a Arap alfabesinde bir hurufat takımı yollamayı vaad etmişti. Ancak bunlar İrani karakterlerden çok farklı olduğu için kaliteli bir netice alınamadı. Farsça İncil Londra'da basıldı⁸⁴.

Protestan misyonierlerine Akdeniz bölgesindeki en büyük engelleme Katolik papazlardan geliyordu. Burada ise böyle bir problem yoktu. Misyonierlerin çalışma alanı içerisinde olan Şamahı'da Cizvitlerin bir misyonu vardı ve İsfahan'daki misyonlarının bir kolu durumundaydı. Bölge, çoğu Katolik Avrupalı tüccarların ziyaret yeri olarak bilhassa seçilmişti. Hatta buraya gönderilen ilk misyonier, 1687 yılında öldürülmüştü. Buna rağmen bölge çok önemli kabul edildiği için iki tane daha misyonier gönderilmişti. Zaman içerisinde Eçmiyazin'deki Ermeni dinî otoriteler de Protestan misyonierlere Katolikler gibi bakar olmuşlardı. Problemler çıkardılar. Rus otoriteleri önlerine gelen bu meselelerde misyonierleri Ermenilerin işlerine karışıyorlar gibi aldılar⁸⁵.

Tabanlarına yönelik Protestan misyonierlik hareketinden rahatsız olan Eçmiyazin Patrikliği Rus mahkemesine müracaat ederek Dittrich'in hazırladığı İncil'in modern Ermenice'ye tercümesine karşı çıktı. Vali de Protestan misyonierlerin muhalifi idi. Basel misyonierlerinin Müslüman gençler

⁸³ Smith, s.318-320; 1936 yılında kaleme alınan bir rapora göre Basel misyonierlerinin bastıkları Ermenice kitapların sayısı 11.697, Farsçaların 728, Türkçeler 147 ve İbraniceler de 100'dür. Bk. Pyatnitskiy, s.50-51.

⁸⁴ Smith, s.307-308.

⁸⁵ Smith, s.321, 324.

yerine veya onlardan daha çok Ermeni gençliği arasında müessir olmasından memnun kalmamışlardı. "Bunların dinî faaliyetleri yanında, başka türlü tehlikeli faaliyetlerde de bulunmalarından" endişe ediyorlardı⁸⁶. Misyonerler İngilizlerin gizli müttefiki ve Rus tesirinin düşmanı şeklinde tanımlandı. Dolayısıyla misyonerler Rusların Kafkasya'daki hâkimiyet ve etkilerinin zayıflamasına sebep olabilirlerdi. Bu meyanda I. Nikolay 5 Temmuz/23 Ağustos 1835 tarihinde bir emir vererek Basel misyonunun çalışmalarını durdurdu. Ermeni Kilisesi içinde veya Müslümanlara yönelik her tür çalışma yasaklanıyordu. Rus dominyonlarındaki diğer Hıristiyan kiliselerinde ve Müslümanlar arasında sadece Rus Devlet Kilisesi'nin çalışmasına izin veriliyordu. Sadece, Karas'ta bulunan Lang, 1840 yılına kadar oradaki görevini sürdürdü. Basel misyonu Kafkasya'daki çalışmalarını yeniden sürdürebilmek için bir müddet bekledi ise de bir şey değişmedi. Misyonun dağılması üzerine Alman yerleşimlerinde papaz olarak kalan misyonerler, başta *Church Missionary Society* olmak üzere Anadolu'daki ve Hindistan'daki İngiliz misyonerlik cemiyetlerinde çalışmalarını sürdürdüler⁸⁷.

Bu çalışmamızda 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve civarına yönelik Avrupalı Protestan misyonerlik faaliyetleri, kendi kaynaklarına dayanılarak, buralara misyonerler gönderen cemiyetler bazında ele alınmıştır. Bunlar, muhtemelen bu coğrafyadaki misyonerlik faaliyetlerinin en önemlileridir. Haklarında geniş bilgimiz olmamakla birlikte, başka kurumlarca da bölgede misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir. Bunların başında Çar I. Aleksandr'ın desteği ile 1812-1813'de Petersburg'da kurulan Rus İncil Cemiyeti (Russian Bible Society) gelir.

İmparator Aleksandr tarafından desteklenen ve Prens Golitsin'in başkanı olduğu Rus İncil Cemiyeti⁸⁸, Tataristan ve Rusya'daki misyonerlik faaliyetlerinde yıllarca İskoç, Londra ve Moravyalı misyonerlerin seyahat ve

⁸⁶ Pyatnitskiy, s.51.

⁸⁷ *Tcherkess*, s.10; Richter, s.102-103. 1842 yılında Shemacha'da Basel misyonerlerinin yetiştirdiği bir grup Ermeni, Ermeni Kilisesi içerisinde küçük bir Protestan cemaati kurdular. 1866 yılında Rusya Protestan Luteran Kilisesi'ne bağlanmalarına izin verildi. Bk. Richter, s.103.

⁸⁸ M.Julien isimli bir misyonerin 1819 yılında Rusya'ya yaptığı bir geziden sonraki intübalarda yer aldığına göre, söz konusu cemiyet/cemiyetler Çar ailesinden, münferid şahıslardan ve hatta Kafkas, Gürcü ve Mingrelia han ve prenslerinden yardım almıştır. *The Panoplist and Missionary Herald*, Boston, S.10, C.XV, Ekim 1819, s.452-453. Bu cemiyet ve cemiyetin genel kurullarında Prens Galitsin'in bu cemiyetin başkanı olarak yaptığı konuşmalar için bk. *The Panoplist*, Boston, S.9, C.XIII, Eylül 1817, s.435; *The Panoplist*, Boston, S.7, C.XIV, Temmuz 1818, s.351; *The Panoplist*, Boston, S.8, C.XIV, Ağustos 1818, s.390.

bakım masraflarını karşıladı. Muhtelif cemiyetlere mensup misyonerlerce modern Rusça, Moğolca ve Türk-Tatar diline tercüme edilen kutsal metinlerin basım masraflarını Rus İncil Cemiyeti karşıladı. Cemiyet büyük ölçüde Petersburg'daki İncil Cemiyeti vasıtasıyla London Mission Society'nin Selinginsk'deki misyonunu üstlendi⁸⁹. Rus İncil Cemiyeti, British and Foreign Bible Society ile işbirliği yaparak Eski Ermenice İncili yeniden basıp dağıttı. 1815 ve 1817 yıllarında toplam 5.000 İncil ve 4.000 Yeni Ahid basıldı ve Rus Ermenistanı'na dağıtıldı⁹⁰. 1826 yılında Russian Protestant Bible Society kuruldu. Bu iki cemiyetin yerini daha sonra The Russian Society for the Distributing of the Scriptures aldı⁹¹.

Bunlardan başka Çariçe Elizabeth'in Osetlere misyonerler yolladığı, bu misyonerlerin bir kilise inşa ettikleri, ancak çok az insana Hıristiyanlığı benimsetebildikleri bilinmektedir. Osetlere yönelik bu misyonerlik çalışmaları hakkında kaynaklarda daha fazla bilgi mevcut değildir⁹². *American Bible Society*'nin temsilcisi C.N.Richter, İstanbul'daki İncil dağıtımının British and Foreign Bible Society tarafından yapıldığını görerek, Fransız ve İngiliz askerlerine İncil ile moral desteği vermek amacıyla 1854 sonlarında İstanbul'dan Kırım'a, Sivastopol'e giderek orada bir müddet kalmıştır. Ancak bu kalış esnasında yerli ahali ile bu manâda bir temasının olup olmadığı bilinmemektedir⁹³. Çerkezlerle ilgili Amerika'da çıkan ilk kitap olan *Circassia, or, A Tour to the Caucasus* isimli eserin yazarı G.L.Ditson, Urumiye'den yeni gelen bir kişinin, kendisine, Perkins, Wright, Stocking ve Stoddard isimli misyonerlerin (muhtemelen Amerikan) bir düzine yerli yardımcı ile birlikte iki seminer yürüttüklerini ve 60 ile 80 arasında öğrencilerinin bulunduğunu anlattığını nakleder⁹⁴.

19. asrın ikinci yarısında Dünya'daki Protestan misyonerlik faaliyetleri ile ilgili kaynaklarda, *The British and Foreign Bible Society*'nin, İncil'in

⁸⁹ İngiltere'de yayınlanan *Missionary Register* dergisinin 1816-1825 yılları arasındaki sayılarında İmparator Aleksander ve Golitsın tarafından kurulan ve yönetilen söz konusu cemiyetin farklı cemiyetlere mensup misyonerlerin faaliyetlerini nasıl desteklediğine dair bir hayli bilgi vardır. MGB, s.99.

⁹⁰ Richter, s.98.

⁹¹ *Statistics of Protestant Missionary Societies. 1872-73* (Bundan sonra SPMS), London, 1874, s.22.

⁹² Friedrich Wagner, *Schamyl and Circassia*, Edited by Kenneth R.H.Mackenzie, London, 1854, s.58.

⁹³ Samuel Ireneus Prime, *The Bible in the Levant or the Life and Letters of the Rev.C.N.Richter*, Edinburgh-London, 1859, s.44-65.

⁹⁴ George Leighton Ditson, *Circassia, or, A Tour to the Caucasus*, New York, 1850, s.346-347.

bazen tamamını bazen de bir kısmını Kalmuklar, Orenburg Tatarları, Kırım Tatarları ve Gürcüler için basmada yardımcı olduğu bildirilmektedir. 1872-73 yılı Protestan istatistiklerinde, o dönemde Rusya'nın güney bölgelerinde, bilhassa Asya Türkiyesi'ne sınır olan yerlerde bir hayli Protestanın mevcudiyetinden bahsedilmekte ancak daha geniş bilgi verilmemektedir. Muhtelif Protestan misyonerlik cemiyetlerinin söz konusu dönemde Rus İmparatorluğu'nda İncil ve dinî broşür dağıtımları anlatılırken genel ifadeler kullanılmakta, bu dağıtımın yapıldığı yerler söylenilmemektedir⁹⁵.

Moravyalı, İngiliz, İskoç, İrlandalı, Amerikan ve Alman misyonerlerin yanı sıra Hollandalıların da 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'ya ilgi duyduklarını ve gelişmeleri takip ettiklerini görüyoruz. 1818 yılında Kafkasya'ya ve Çerkezleri ziyaret eden Hollanda'nın Odesa Konsolosu, Hollanda Kralı tarafından Karadeniz'e kıyı ülkelerle ticaret imkanı sağlamak vazifesiyle 1823 yılında tekrar Kafkaslara gönderilir. Konsolos, Çerkezleri Hıristiyanlıkla tanıştırmak ve Kafkasları yatıştırmak için buralara misyonerler göndermek konusunda planlar yapar: Hz. Meryem heykelleri onların kendi kültürlerindeki *Merissa* olarak takdim edilmek suretiyle Hıristiyanlık yabancı bir din değil kendilerinin inancı olarak verilecektir⁹⁶. Hollandalıların bölge ile ilgili bu planlarını gerçekleştirip gerçekleştiremediklerini bilmiyoruz.

Protestan misyonerler nezdinde bölgedeki bütün Müslümanlar vahşi ve fanatik, bütün Ortodokslar "sadece adları Hıristiyan olan" cahillerdir. Kendileri böyle görmüşler, dünyaya da böyle tanıtmışlardır. Kafkasya'daki Müslüman topluluklardan biri olan Çerkezleri ve Çerkezlerin Rusların kölesi olmamak için bütün imkânsızlıklara rağmen verdikleri büyük mücadeleyi tanımlayış tarzları bu bakışlarını açıkça ortaya kor: "Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yaşayan milletlerin en vahşileri olan Çerkezler; yakıp yıkmaktan, atları ve kadın, erkek, çocuk demeden insanları kaçırmaktan büyük zevk duyarlar. Onlara karşı koyan tek güç Rusya'dır"⁹⁷.

⁹⁵ SPMS, s. 21-22.

⁹⁶ Taitbout De Marigny, *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia*, London, 1837, s.166-167.

⁹⁷ *Tcherkesses*, s.8. Bu kitap Alman Basel Cemiyeti'nin misyonerlerinden Long'un verdiği bilgilere istinaden yazılmıştır. Aynı misyonerlik kuruluşunun bir diğer misyoneri olan Dittrich'in verdiği bilgilerin önemli ölçüde yer aldığı bölge ile ilgili diğer bir kitap için bk. G.Poulett Cameron, *Personal Adventures and Excursions in Georgia, Circassia and Russia*, Vol.I-II, London, 1845. Bir İngiliz Protestan misyoneri olan W.Wickenden'in Çerkezler ve Şamil'in mücadelesi konusundaki gözlemleri için bk. W.Wickenden, *Adventures in Circassia*, London, 1847 ve aynı yazarın *A Sequel to the Adventures in Circassia*, London, tarihsiz. Bununla birlikte İskoç misyoner Glen, Müslümanlarla girdiği dini tartışmalara geniş yer ayırdığı kitabında, Müslümanlar arasında Protestanlık propagandası yapmanın, onların ne de olsa İsa'yı peygamber olarak tanıyan olmaları sebebiyle, dinsizler arasında çalışmaktan daha verimli olabileceğini ifade eder. Bk. Glen, s.226.

Misyonerler, Müslüman topluluklara Hıristiyanlığı benimsetebilmek için evvela onların inançlarını sarsmaya yönelmişler, İslâmiyeti kötüleyen yayınlar yapmışlardır. Bu tür faaliyetlerin ve yayınların neticesi olarak bir kısım bölge ahalisinin inançları sarsılmış, millî duyguları zayıflatılmış olabilir. Bölgenin Ruslaşmasına direnebilecek insanların bu şekilde en azından elimine edilmeleri itibariyle, 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve civarındaki Protestan misyonerlik faaliyetlerinden en kârlı çıkan tarafın Ruslar olduğu söylenebilir. Rusya, bölgeyi Avrupalı Protestan misyonerlere açarak liberal ve demokrat bir görüntü verirken, onların bölgedeki Müslümanları pasifleştirme veya Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinden kendi yayılcı ve Ruslaştırmacı politikası açısından istifade etmek istemiştir.

Çeşitli Protestan misyonerlik kuruluşlarına bağlı misyonerler, ele aldığımız dönemde ve coğrafyada İncil ve Protestan Hıristiyanlığa dair kitapları bölgede yaşayan toplulukların dillerine çevirmiş ve basmışlar, onlara doktorlar göndererek, okullar açarak ve bu okullarda muhtelif dilleri öğreterek kendilerini benimsetmeye çalışmışlardır. Kitlesel bir hareket geliştiremedikleri halde, birkaç örnekte gördüğümüz gibi toplumun üst kesiminin çocuklarına el atarak bazı prensleri kendilerine çekebilmişlerdir. Muhtemelen bunlar marifetiyle inançlarını o topluluklara yaymayı düşünmüşlerse de, söz konusu prenslerin topluluklarından tamamen dışlanması sonucunda bu teşebbüslerinde başarılı olamamışlardır. Fidyelerini vererek hürriyetlerine kavuşturdukları köle çocukların dışında Protestanlaştırabildikleri yerli insanların sayısı pek azdır. Sonuç olarak Protestan misyonerler ele aldığımız coğrafyada yerlilerden ciddi sayıda bir cemaat bırakamamışlardır.

Misyonerler geldikleri ülkelerle ticareti geliştirmek, bir başka söyleyişle geldikleri ülkeler lehine pazar yaratma çabalarında da başarılı olamamışlardır. Bu başarısızlıklarında, herhalde bölgenin bir hayli karmaşık olan etnik ve coğrafi yapısının ve yeterince uzun bir süre buralarda kalamamış oluşlarının bir rolü vardır. Bilindiği gibi bölge, 19. yüzyılda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve İran gibi üç büyük gücün arasında yer almaktadır. Stratejik öneme haizdir. Dünyanın çok fazla bilinmeyen bu köşesi, çok çeşitli bakımlardan misyonerlerin kendi subjektif bakış açılarıyla verdikleri bilgilerle Batı Avrupa ve Amerika tarafından bilinir olmuştur. Kendilerinin de zaman zaman itiraf ettikleri gibi, vahşi, ilkel ve barbar olarak niteledikleri bu insanlar, onların inançlarını benimsemedikleri ve kendi inançlarını değiştirmeye geldiklerini bildikleri halde, onları aralarında barındırarak, hoşgörünün örneğini vermişlerdir.

19. Yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Civarındaki Protestan
Misyonerlik Kuruluşları

GÖNDEREN CEMİYET <u>Gönderilen Bölge, Topluluk</u> - İstasyon	Misyoner	Yerli Öğ- retmen	Okul	Öğrenci	Dönem
MORAVYA MİSYONU <u>Rus Tataristanı, Kalmuk Tatarları</u> - Sarepta - Torgut Ordası	Değişik 2	— —	1 —	— —	1765-1824 1815-1818
İSKOÇ MİSYONERLİK CEMİYETİ <u>Rus Tataristanı, Tatarlar, İranlılar, vs.</u> - Karas - Astrahan - Orenburg <u>Çerkezistan, Tatar Kabileleri</u> - Nazran <u>Avrupa Rusyası, Rus Tatar Kabileleri</u> - Kırım	2 2 2 1 1	1 — 1 — —	— 1 1 — —	— — — — —	1802-1833 1814-1825 1814-1825 1821-1823 1821-1825
LONDRA MİSYONERLİK CEMİYETİ -Astrahan (ve Sarepta)	1	—	—	—	1819-1823
BASEL MİSYONERLİK CEMİYETİ <u>Rus Tataristanı, Kalmuk Tatarları</u> - Karas - Macar <u>Gürcistan, Ermeniler, vs.</u> - Şuşa	6 3 8	1 1 —	— — 4	— — 100	1822-1833 1824-1833 1824-1833
VAFTİZ MİSYONERLİK CEMİYETİ <u>Rus Tataristanı</u> -Nogay Tatar Ordası	1	—	—	—	1823-1824

Kaynak: *The Missionary Guide Book*, s. 91.

